

А. С. Задорожна (Харків)

УДК 811.161.2'42:82-94

**ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ В „КНИЗІ СПОМИНІВ”
МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ:
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ**

Важливою особливістю сучасних лінгвістичних дисциплін є антропологічний підхід до розв'язування актуальних мовознавчих проблем, зумовлений тим, що „науковий інтерес дослідників переключається з об'єкта пізнання на суб'єкт” [Маслова 2001: 6]. На базі антропологічного та етнологічного підходів до вивчення мови започатковане її лінгвокультурологічне бачення, пов'язане з ім'ям Вільгельма фон Гумбольта. Термін „лінгвокультурологія” з'являється в кінці ХХ ст. у зв'язку з роботами фразеологічної школи, очолюваної В. Телією, працями Ю. Степанова, Н. Арутюнової, В. Воробйова, В. Маслової та інших. Об'єктом дослідження лінгвокультурології „є взаємозв'язки мови та культури, а предметом – мовні одиниці, що несуть культурологічну інформацію” [Мацько 2011: 60]. Помітний внесок у розвиток цієї галузі мовознавства здійснили й українські вчені: В. Кононенко, В. Жайворонок, С. Єрмоленко, Л. Мацько, К. Мізін та інші.

У науковій літературі функціонує чимало термінів для позначення лінгвокультурологічних одиниць: концепт національної культури (Н. Арутюнова, Ю. Степанов), лінгвокультурологічний концепт (В. Карасик), лінгвокультурний концепт (В. Маслова), культурно маркована одиниця, слово з національно-культурним компонентом семантики (Є. Верещагін, В. Костомаров), мовні знаки культури, мовно-естетичні знаки національної культури (С. Єрмоленко), етнокультурний концепт, знак етнокультури (В. Жайворонок), знак національної культури (В. Калашник), лінгвокультурема (В. Воробйов).

Л. Мацько наголошує, що для „лінгвокультурологічного аналізу тексту бажано користуватися терміном „лінгвокультурема”, оскільки у його семантиці заявлені семи мови й культури. Культурема є одиницею культурології і відповідно лінгвокультурема є одиницею лінгвокультурології” [Мацько 2011: 62].

І хоча це термінологічне питання не є остаточно розв'язаним, ми підтримуємо думку вчених (В. Воробйова, Л. Мацько, М. Алефіренка, Н. Мех), які одиницею лінгвокультурології вважають лінгвокультурему – „мовний знак, який містить культурну інформацію і в плані форми може відповідати лексемі, словосполученню, тексту” [Селіванова 2006: 303].

Характерна особливість мови Михайлини Коцюбинської – використання лінгвокультурем, які, за В. Воробйовим, є „діалектичною єдністю лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту” [Воробьев 2006: 52]. Тому метою нашого дослідження буде визначення когнітивних та функціональних особливостей мовних одиниць, що несуть ту чи ту

культурну інформацію, у мемуарах Михайлини Коцюбинської „Книга споминів”.

Покажемо, на нашу думку, є те, що в ідіолекті авторки співіснують національно своєрідні та універсальні лінгвокультурами. Національно своєрідні одиниці в мемуарах Михайлини Коцюбинської виконують здебільшого пряму номінативну функцію: *Ми з Аллою несли за труною кетяги **калини** й червону китайку* [Коцюбинська 2006: 33]. (Далі, посилаючись на це видання, вказуємо в круглих дужках номер сторінки). Хоча в деяких контекстах ми можемо говорити про ускладнення семантики знака через вищий ступінь узагальнення, додаткову символізацію, залучення прецедентних феноменів: *І друге, символічне, уявлення – **калина**. **Червоний кетяг** в її руках як щось неодмінне, самозрозуміле. Як норма. Недаремно несла за труною Василя Симоненка оповитий китайкою **жмут каліни**. Недаремно на його портреті Аллиної роботи – **збризки каліни** як її авторський підпис. Недаремно у присвяченому Аллі вірші Стуса – „**червона тінь каліни**”... (с. 191). Вербалізуючи каліну як символ української культури, авторка також акцентує увагу на особистих переживаннях та уявленнях, пов'язаних з образом Алли Горської, і ці асоціації є в картині світу М. Коцюбинської також когнітивно значущими.*

Наступний приклад засвідчує використання національної лінгвокультури в ролі вторинного образного номена: *Мандрівки по горах, обговорення фольклорних записів, здебільшого пісень і легенд про Довбуша (пам'ятаю, якось Іван, якого ми в дусі гуцульської міфології прозвали „**щезником**”, загубив під час екскурсії зошит з фольклорними записами – відтоді ця місцевість у нас дістала назву „зошити Довбуша”)... (с. 44). Культурно маркована одиниця *щезник*, яка в народній міфології позначає лісового духа, у цьому контексті зазнає авторського переосмислення й наповнення. Використання лексеми *щезник* у ролі вторинного номена на позначення людини є не загальнономовним, а прикметним саме для ідіолекту Михайлини Коцюбинської (та мови її тогочасного товариства), як і сполучуваність імені відомої історичної особи в складі топоніма: *ця місцевість у нас дістала назву „зошити Довбуша”*.*

Показовою для ідіолекту М. Коцюбинської є ще одна лінгвокультура, яка, на нашу думку, займає проміжне місце між національними та універсальними лінгвокультурними одиницями: *Допомагали готувати передачі ув'язненим, гуртом збирали „**декабристок**” у далеку дорогу на побачення (с. 71). Лексема „**декабристки**” пов'язана з історичними подіями, які мали місце в Російській імперії XIX сторіччя. Зважаючи на змішаний національний склад населення Росії в ті роки й пізніше СРСР, лінгвокультура „**декабристки**” має міжнаціональний характер, але не є універсальною. Її функція – перенесення культурно-історичної інформації з одного часового проміжку в інший, актуальний для авторки.*

Іншою важливою складовою частиною мовної картини світу письменниці є лінгвокультуреми-універсалії, що апелюють до міфологічних, біблійних, історичних та літературних текстів і сюжетів.

За нашими спостереженнями, авторка досить часто використовує імена, апелюючи, крилаті вирази, пов'язані з античною міфологією. Михайлина Коцюбинська послідовно вводить у свої спогади такі одиниці, реалізуючи певні прагматичні завдання та настанови. Завдяки використанню міфологем вона передає своє ставлення до тієї чи тієї людини, події, ситуації. Часто такі лінгвокультуреми виконують експресивно-характеризаційну функцію. Наприклад, вдаючись до вторинної номінації на основі метафоризації, Михайлина Коцюбинська описує Аллу Горську: *Алла засмагла, обличчя обвітрене, руки огрубіли від роботи, широко всміхається. А на шиї – вінок добірної золотоавої цибулі. Справжня Церера – богиня родючості* (с. 195). На нашу думку, цей контекст вербалізує поєднання двох культурних уявлень про жінку як символ праці, родючості та достатку: фольклорного і міфологічного. Авторка описує Аллу Горську в дусі фольклорних традицій, але називає її *Церерою* (римська богиня, яку зображували з фруктами в руках), що забезпечує експлікацію естетичних оцінок та експресивну маркованість тексту.

Описуючи ситуацію, що склалася в сучасному їй суспільстві, М. Коцюбинська використовує міфологеми, які мають негативні модуси оцінки. Культурно марковані одиниці в таких контекстах виконують експресивно-оцінну функцію, увиразнюючи зміст тексту та експлікуючи авторське ставлення: *Основне – розчищення Авгієвих стасень брехні, фальсифікацій, штампів і, так би мовити, наукова „інвентаризація” всіх наших набутоків...* (с. 254). Авторська інтенція підсилена введенням ампліфікаційного ряду оцінних лексем: *Авгієві стайні брехні, фальсифікації, штампів,* – що уточнюють зміст фразеологічної лінгвокультуреми.

Культурно марковані одиниці зустрічаються і в авторській рефлексії над щоденником матері. Часто такі лінгвокультуреми вербалізують ситуацію розгубленості, невизначеності, загрози: *Те, що називалося „труднощами”, бурі, які налітали, репресивні пароксизми – все сприймалося як грім з ясного неба, як щось незрозуміле, випадкове, як парад абсурдів... Враження повної неочікуваності, незрозумілості, незахищеності перед фатальною неминучістю. Дезорієнтованість у лігві *Мінотавра*...* (с. 161). Суспільна ситуація подана в давньому універсальному образі, який має усталену конотацію у світовій культурі.

Своє ставлення до тісного поєднання особистого та суспільного в щоденнику матері авторка вербалізує за допомогою ще однієї античної лінгвокультуреми – *кентавр*. Апелюючи до фонових знань реципієнта про цю міфологічну істоту, що має тулуб людини і ноги коня, мемуаристка на основі метафоричного перенесення увиразнює парадоксальність ситуації, імпліцитно оцінює її. За допомогою градації

окличних речень (кожне наступне більш емоційно та оцінно насичене за попереднє) авторка підсилює виразність контексту: *От вона, фразеологія „Правди”, на сторінках інтимного щоденника. Промовистий феномен! Яке химерне плетиво! Який ідеологічно-психологічний „кентавр”!* (с. 146).

Окрему групу складають лінгвокультуреми біблійного та загалом християнського походження. Авторка використовує їх, описуючи музеї Михайла Коцюбинського у Вінниці та Чернігові: *На відпочинок не виїздили ніколи – в цьому не було потреби, маючи такі „райські куці”, як наш садок* (с. 21); *Кінчилася більш-менш безтурботна юність, вже ніяк було сховатися від життя у Чернігівській „Едем”* (с. 28). Виділені номінативні одиниці виконують оцінну функцію, експлікують авторські емоції, викликані спогадами про рідний дім. Відповідно розлуку з рідним домом названо „вигнанням з раю”: *Травма, заподіяна цим „вигнанням з раю”, „вінницьким штормом”, довго давалася взнаки вже навіть на новому місці, в Чернігові...* (с. 162 – 163).

Михайлина Коцюбинська використовує лінгвокультуреми християнського походження і у функції вторинних образних номенів людей, також із яскраво вираженим оцінним навантаженням: *Знаю твердо: якби поруч не було цього тихого янгола-охоронця, мені було б набагато важче пережити ті вісімнадцять років, які я пропрацювала у видавництві* (с. 59).

Характерно, що в мовній свідомості М. Коцюбинської частина лінгвокультурем досліджуваної групи існують у латинській вербальній формі. Так, вислів *in saecula saeculorum* авторка використовує в контексті спогадів про ірпінський Будинок творчості. Закінчення речення (і одного з розділів книги) співзвучне з закінченням молитви. Такий прийом, на нашу думку, підкреслює важливість цього місця і спогадів про нього: *Тому й нині тут так добре працюється, затишно й не самотньо, адже електрички так само вицоковують свій крок – in saecula saeculorum – навіки вічно...* (с. 94). Авторська оцінка виражена й експліцитно оцінними прислівниками: *добре, затишно*, – і через лінгвокультурему: *in saecula saeculorum – навіки вічно*. Описуване місце М. Коцюбинська позиціонує як щось духовно важливе і навіть святе для себе. Оцінна функція лінгвокультурної одиниці тісно пов'язана з сакральною-символічною функцією.

Також латинську форму має ще один біблійний вислів, метафорично екстрапольований на події, сучасні життя авторки: *...вона [Атена Пашко] надсилала мені телеграми з кожного пункту своєї via dolorosa: відчуття хай віртуального, але зв'язку й підтримки* (с. 72). Вислів *via dolorosa* позначає шлях Ісуса Христа до місця розп'яття. Порівняння поїздки Атени Пашко зі скорботним шляхом Спасителя емоційно насичує контекст, активізує фонові знання читача, стимулює його емпатію.

Важливе місце в мемуарах посідає образ біблійного міста *Вавилон* (у книжці – *Вавилон*). Авторка використовує цю лінгвокультурему як символічну на позначення сучасного їй суспільства. У контекстах названа лінгвокультурна одиниця має різні конотації та відтінки значення. Перший приклад засвідчує використання оніма для характеристики мовної ситуації в суспільстві, що досягається прямими ремінісценціями з біблійної легенди про Вавилонську вежу і виникнення багатьох мов: *Був недремним охоронцем рідної мови, борцем за її повноправність, за розширення сфер вживання, за піднесення її престижу в нашому багатомовному Вавілоні, за її чистоту* (про Б. Антоненка-Давидовича) (с. 199).

У наступному контексті лінгвокультурема *Вавилон* набуває негативних, знижених конотацій і символізує місце, у якому людині, а особливо митцеві, важко знайти притулок, захист: *Страшенно хотілося б десь знайти нехай завалющеньку вежу із слонової кості і, зачинившись там, спробувати хоч трохи заповнити прогалини у знаннях, які стали просто загрозливими за понад два десятиліття мого наукового „нежиття”, коли всі сили йшли на те, щоб заробити якийсь прожитковий мінімум на своїх видавничих „галерах”, зберігши при тому чисте сумління й прямий хребет... Та розумію, що це нереально. І веж таких у нашому передринковому Вавілоні, мабуть, уже немає...* (с. 253). У цьому прикладі бачимо накладання двох лінгвокультурем, авторка протиставляє *передринковий Вавилон* (у якому важко знайти спокійне та затишне місце, де можна побути на самоті з собою) і *вежу із слонової кості* (цей вислів належить Гюставу Флоберу і символізує мистецтво як притулок митця, який має бути повністю присвячений творчості без сподівання на взаємність із боку публіки та критики).

Важливу роль у творенні мовних образів відіграють й інші лінгвокультуреми літературного походження: *То був лицар. Лицар ідеї. Подекуди й лицар абсурду. Такий собі Дон Кіхот – у високому світлому розумінні абсолютної внутрішньої безкомпромісності, вірності – не на словах, а на ділі – ідеалам добра, справедливості, гідності, моральним цінностям людини...* (с. 197). Такі одиниці посідають важливе місце у мовотворчості авторки і потребують, на нашу думку, окремого дослідження.

Ще одним джерелом лінгвокультурем для мемуаристики є важливі історичні події, відкриття. Одиниці цієї групи авторка використовує в контекстах, тематично присвячених особистому культурному та духовному зростанню. За допомогою фразеологізованого словосполучення *відкривати америку* та низки синонімічних фразем М. Коцюбинська експресивізує виклад у фрагменті твору та оцінює рівень освіти в тогочасних навчальних закладах: *Доводилося згодом не так поглиблювати знання, як звільнятися від баласту, скидати з себе пута, відкривати для себе давно відкриті америку (процес цей триває в мене досьогодні)* (с. 25).

На основі проаналізованого матеріалу ми можемо говорити про те, що лінгвокультурні одиниці в мемуарах Михайлини Коцюбинської виконують низку функцій. Поліфункціональність лінгвокультурем визначається семантико-стилістичними особливостями таких одиниць, які є трансляторами та вербалізаторами культурних знань, а отже, апіорі виконують кумулятивну та етнокультурологічну функції. Якщо ж ідеться про індивідуально-авторське використання лінгвокультурем у творі „Книга споминів”, ми виділяємо такі функції:

- оцінну: *Авгієві стайні, лігво Мінотавра, райські кущі*;
- експресивну: *щезник, Церера*;
- емоційну: *Який ідеологічно-психологічний „кентавр”!*

До такого емоційно-оцінно-експресивного навантаження лінгвокультурем авторка вдається послідовно. Можемо говорити про те, що такі функції лінгвокультурних одиниць у мемуарах Михайлини Коцюбинської переважають. Разом із тим, відзначаємо ряд лінгвокультурем, які мають інше функціональне навантаження. Так, лексема „*декабристки*” слугує створенню історичних паралелей, імплікуючи судження, що ставлення до інакодумців, до людей прогресивних за більш ніж сторіччя не змінилося. Так само змістовне часове зіставлення репрезентує лінгвокультурема *аутодафе* у вустах іншої особи, чия світоглядна позиція близька авторській. Цим історизмом названо засідання вченої ради Інституту літератури за радянських часів, коли Коцюбинська вже набула репутації „неблагонадійної”: *Десь за годину перед засіданням до мене у відділ зайшов Леонід Махновець, поклав на мій стіл пачку транквілізатора і сказав: „Перед аутодафе...”* (с. 53). Таке порівняння засвідчує архаїчність того, що мало відбуватися на засіданні, тож містить і оцінний компонент.

Отже, використання лінгвокультурем є показовою особливістю ідіостилю Михайлини Коцюбинської. Ми можемо говорити про те, що, використовуючи лінгвокультурні одиниці, авторка „Книги споминів” реалізує ряд прагматичних настанов. За допомогою таких лексем чи словосполучень вона прагне викликати в читача відповідні оцінки, що стосуються тієї чи тієї події, ситуації; експлікує і вербалізує власні почуття та емоції; вдається до образної номінації людей, місць та подій; передає дух та мовно-культурні особливості, що є характерними для кола шістдесятників та її власного ідіостилю. Для підсилення виразності письменниці вдається до трансформації лінгвокультурних одиниць, змішування й перехрещення різних культурних фрагментів. Дослідження мовних засобів, що є ключовими репрезентантами культури й картини світу, – перспективний напрям сучасної лінгвістики.

Література

Воробьев 2006 – Воробьев В. В. Лингвокультурология / В. В. Воробьев. – М. : РУДН, 2006. – 330 с.; **Коцюбинська 2006** – Коцюбинська М. Книга споминів / Михайлина Коцюбинська. – Х. : Акта, 2006. – 286 с.; **Маслова 2001** – Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.; **Мацько 2011** – Мацько Л. Лингвокультурологічний аналіз художнього тексту / Любов Мацько // Культура слова. – 2011. – № 75. – С. 56 – 66; **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Задорожна А. С. Лінгвокультуреми в „Книзі споминів” Михайлини Коцюбинської: функціонально-стилістичні аспекти

Стаття присвячена дослідженню мовних одиниць, що несуть культурну інформацію, у мемуарному творі Михайлини Коцюбинської. Здійснено класифікацію вживаних у тексті лінгвокультурних знаків: виділено національно своєрідні, міжнаціональні й універсальні лінгвокультуреми, органічне співіснування яких в ідіолекті авторки характеризує широту її індивідуального культурного простору. Так само показовим є використання одиниць різного походження: античного, християнського, історичного та ін. Окреслено основні функції, що їх виконують лінгвокультуреми в тексті мемуарної книги. За допомогою таких лексем чи словосполучень авторка прагне викликати в читача відповідні оцінки, що стосуються тієї чи тієї події, ситуації; вербалізує власні почуття та емоції; вдається до образної номінації людей, місць та подій; передає дух та мовно-культурні особливості, що є характерними для кола шістдесятників; формує власний ідіостиль.

Ключові слова: лінгвокультурема, оцінка, емоційність, експресивність.

Задорожная А. С. Лингвокультуреми в „Книге воспоминаний” Михайлины Коцюбинской: функционально-стилистические аспекты

Статья посвящена исследованию языковых единиц, несущих культурную информацию, в мемуарном произведении Михайлины Коцюбинской. Классифицированы употребляемые в тексте лингвокультурные знаки: выделены национально специфические, межнациональные и универсальные лингвокультуреми, органическое сосуществование которых в идиолекте писательницы характеризует широту ее индивидуального культурного пространства. Также показательным является использование единиц различного происхождения: античного, христианского, исторического и др. Определяются основные функции лингвокультурем в тексте мемуарной книги. При помощи таких лексем или словосочетаний автор стремится вызвать у читателя соответствующие оценки, касающиеся того или иного события, ситуации; вербализирует свои чувства и эмоции; осуществляет

образную номинацию людей, мест и событий; передает дух и культурно-языковые особенности, характерные для круга шестидесятников; формирует собственный идиостиль.

Ключевые слова: лингвокультураема, оценка, эмоциональность, экспрессивность.

Zadorozhna A. S. Linguoculturemes in „Knyha spomyniv” („The Book of Memoirs”) by Mykhailyna Kotsiubynska: functional and stylistic aspects

The article is devoted to the research of lingual units bearing cultural information in the memoirs by Ukrainian well-known „sixtier”, literary critic, non-conformist in Communist times, Mykhailyna Kotsiubynska. The classification of linguocultural signs used in the text is realized: nationally specific, international and universal linguoculturemes are pointed out. Their natural coexistence in the author’s idiolect characterized the broadness of her individual cultural space. Also the use of units of mythological, biblical, historical and other origins is significant. The main functions performed by the linguoculturemes in the text of memoir book are described. Using such lexemes or word combinations, the author endeavours to give rise to special reader’s evaluation for some events or situations; she verbalizes her own feelings and emotions; gives figurative nominations to people, places or events; shares the spirit and linguocultural features special for like-minded people of the 60-ies; forms her own idiostyle. It is also shown the way how Mykhailyna Kotsiubynska uses cultural key signs to depict cognitively important historical parallels, transfers cultural and historic knowledge from one time period to another. To enforce expressivity, the writer transforms linguocultural units, mixes and crosses different cultural fragments; in a number of cases we can speak about complication of the sign’s semantics due to higher degree of generalization, additional symbolization, using precedent phenomena.

Key words: linguocultureme, evaluation, emotionality, expressivity.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Должикова Т. І.